

บทที่ 4

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

4.1 การแก้ปัญหาและสนับสนุนทัศนะของอีกจากทัศนะของท่านพุทธทาส

4.1.1 ภาษาบ่งถึงความเป็นจริง

ในทัศนะของท่านพุทธทาส ภาษาที่มีความสัมพันธ์กับความจริงอันเป็น
กระบวนการทัศน์ ท่านพุทธทาสเรียกว่าภาษาคน ส่วนภาษาที่บ่งถึงความเป็นจริงได้แก่
ส่วนภาษาธรรม เนื่องจากการใช้ภาษาธรรมเป็นการทำให้มนุษย์ลดความยึดมั่นถือ
มั่นในสิ่งทั้งปวงละลายอึดติดลงไปได้ ซึ่งนั่นก็คือการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์
กับความเป็ความจริงสูงสุด หรือเป็นการเปลี่ยนผ่านจากตัวมนุษย์ไปสู่สัจธรรมสูงสุด
ดังท่านพุทธทาสกล่าวไว้ดังนี้

๕ คำว่า นิพพานในภาษาธรรมนั้น หมายถึงความดับสิ้นสุดแห่งกิเลส
และความทุกข์ โดยประการทั้งปวงอย่างแท้จริง เมื่อใดมีการดับ
แห่งกิเลส และดับความทุกข์อย่างแท้จริง เมื่อนั้นเป็นนิพพานตาม
มากตามน้อยตามสถานะ ถ้าหมดจนสิ้นเชิงก็เป็นนิพพานถึงที่สุด
เป็นการดับเย็นแห่งความทุกข์ ความร้อนแห่งไฟ คือ กิเลสและ
ความทุกข์ ส่วนนิพพานภาษาคนก็คือเมืองแก้วสารพัดนึก เมือง
สวรรค์ ฯลฯ ตามความเข้าใจแต่ละบุคคล¹

¹ดูเพิ่มเติม ภาษาคน-ภาษาธรรม ของท่านพุทธทาส (ธรรมสภา),

ทั้งนี้ ควรเข้าใจว่าเหตุที่กล่าวว่าภาษาธรรมปงถึงความเป็นจริง แต่ภาษาคนไม่ปงถึงความเป็นจริงในทัศนะท่านพุทธทาสนั้น ก็เพราะเหตุว่า ทั้งฮิกและท่านพุทธทาสยึดถือ เกณฑ์การเปลี่ยนจากการเอาตนเองเป็นศูนย์กลางไปสู่ความเป็นจริงเป็นศูนย์กลางหรือจากการที่ไม่เคยเปิดรับความเป็นจริงสูงสุดในศาสนาเป็นการเปิดรับความเป็นจริงสูงสุดในศาสนา ซึ่งภาษาธรรมนั้นเป็นไปตามเกณฑ์ดังกล่าว ขณะที่ภาษาคนไม่เป็นไปตามเกณฑ์ดังกล่าว ท่านพุทธทาสจึงเห็นว่าภาษาคนเป็นเพียงกระบวนทัศน์หนึ่งที่ไม่ปงถึงความเป็นจริง

นอกจากนี้กล่าวได้ว่าแนวโน้มความคิดของท่านพุทธทาสจะคล้ายคลึง และสนับสนุนฮิก เนื่องจาก ฮิกเห็นว่าภาษาศาสนา คือ เกมภาษาที่มีความเป็นจริงรองรับภาษาศาสนา ซึ่งภาษาศาสนาจะนำสู่ความเป็นจริง โดยที่ภาษาศาสนาในศาสนาต่าง ๆ ไม่อาจบอกได้ว่า ศาสนาใดมีระดับของความเป็นจริงมากกว่าศาสนาใด แต่ปงถึงความเป็นจริงสูงสุดในทุกศาสนาว่าเป็นหนึ่งเดียวกันคือมีลักษณะเป็นเอกภาวะ

ดังนั้นกล่าวได้ใหม่ว่า การที่ศาสนาทั้งหลายต่างเป็นเพียง วิกิปฏิบัติ² ที่แตกต่างกัน ทั้งจากภายในตัวศาสนิกเอง หรือจากภายนอกคือองค์กรทางศาสนานั้น ๆ ที่มีรูปแบบชีวิตโครงสร้างความเชื่อที่ต่างกัน ฉะนั้นศาสนาที่เป็นกระแสหลัก (เป็นที่น่าสังเกตว่า ศาสนาที่เป็นกระแสหลักในทัศนะของฮิกคือศาสนาที่มีประวัติศาสตร์มายาวนาน ซึ่งอาจแสดงให้เห็นถึงการมีประสบการณ์ทางศาสนาต่าง ๆ ของศาสนาเหล่านั้น แต่ผู้วิจัยคิดว่า ฮิกไม่น่าสร้างกรอบกำหนดเช่นนี้เพราะศาสนาที่มีประวัติศาสตร์ไม่ยาวนานก็อาจมีประสบการณ์ทางศาสนาได้ เช่นเดียวกัน) ในโลกนี้จะมีความหมายที่สำคัญทางศาสนา (vital religious significance)³

²ดูเพิ่มเติม John Hick, Problem of Religious Pluralism, p. 30-31.

³เผิงฮ้าง, หน้า 29-30.

เหมือนกัน ซึ่งตามทัศนะของอีก คือการเปลี่ยนจากการเอาตนเองเป็นศูนย์กลาง ไปสู่ความเป็นจริงเป็นศูนย์กลาง ซึ่งภาษาธรรมของท่านพุทธทาสก็พยายามเปลี่ยน จากอดีตไปสู่อนาคต (เช่นการอธิบายเรื่องตัวกู ของกู เพื่อมุ่งไปสู่ความเข้าใจ และยอมรับเรื่องอนัตตา) อันเป็นการเปลี่ยนจากการเอาตนเองเป็นศูนย์กลางไปสู่ การเอาความเป็นจริงเป็นศูนย์กลางเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ ท่านพุทธทาสจึงได้ชี้ว่า ภาษาคนไม่น่าไปสู่ความเป็นจริง เพราะไม่บ่งถึงความจริงสูงสุดอันได้แก่ (กฎอภิปัจจยตา) ในพุทธปรัชญา ท่านจึงเสนอภาษาระดับภาษาธรรมชั้น และถ้า เป็นอีกมองก็จะถือว่ามีความเป็นจริงหนึ่งเดียวที่ภาษาศาสนาบ่งถึงได้ โดยอาศัย คุณสมบัติการเอาความเป็นจริงเป็นศูนย์กลางในทุกศาสนา

ส่วนท่านพุทธทาสนั้น จากการที่ได้วิเคราะห์ เรื่องภาวะความเป็นจริง จะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสมีแนวคิดที่คล้ายคลึงกับอีกมาก เพียงแต่ที่ท่านพุทธทาส ละเอียดกว่าในการแบ่งภาษา โดยภาษาที่ขึ้นกับมโนทัศน์วัฒนธรรมของแต่ละสังคม นั้นคือภาษาคนแตกต่างกันไปในแต่ละศาสนา ทำให้มีความขัดแย้งอันเนื่องจากรอบ มโนทัศน์ที่ใช้ตีความต่างกัน และไม่เป็นระดับภาษาธรรม ดังที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่

วัตถุประสงค์ที่แท้จริงของผู้ก่อตั้งใน ทุกศาสนา คือ ความเป็น ประโยชน์แก่มนุษยชาติไม่บรรลุผล เพราะสาวกตีความภาษา ธรรมผิดพลาด (ติดอยู่กับการตีความที่ผิด คือ ภาษาคน) ทำให้ โลกต้องเผชิญกับความยุ่งยาก และขัดแย้งระหว่างศาสนา⁴

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴Buddhadasa, Christianity and Buddhism, second edition, (Bangkok:Sublime Life Mission, 1977), P. 8.

นอกจากนี้ภาษาธรรมยังเป็นภาษาที่ช่วยเปลี่ยนผ่านการเอาตนเอง เป็นศูนย์กลางมาสู่ความเป็นจริงเป็นศูนย์กลาง อันเป็นเกณฑ์เดียวกับฮิก และภาษาธรรมจะไม่ขัดแย้งปฏิบัติ โดยไม่ตีความตามคำสอนในศาสนาแต่ละศาสนาทำใน ดังที่ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

เราควรระวังอย่างที่สุดในการตีความภาษาศาสนาที่ติดกับธรรม
ชาติของประเพณีนิยม^๕

นอกจากนี้ท่านพุทธทาสยังเห็นว่าการตีความภาษาศาสนาควรนำมาซึ่ง
ความปรองดองของศาสนาภายใต้ความเป็นจริงทางศาสนาหนึ่งเดียวกันนี้

เราควรตระหนักว่า ถ้าการตีความคำใดในศาสนาใดนำผู้
ความไม่น่าประสานสอดคล้อง และนำความผาสุกของศาสนา
ทั้งหลายอย่างสร้างสรรค์ การตีความเช่นนั้นผิด ขัดพระประสงค์
ของพระเจ้า แต่เป็นการกระทำของมารหรือซาตาน^๖

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๕Ibid., P. 15.

^๖Ibid.

แต่ขณะเดียวกันนี่คือจุดต่างของอีกกับท่านพุทธทาสที่ว่าเกณฑ์ที่อีกใช้ความหมายที่สำคัญของแต่ละศาสนาคือการเอาตนเองเป็นศูนย์กลางสู่ความเป็นจริงเป็นศูนย์กลาง นอกจากภาษาศาสตร์นามาซึ่งจุดหมายนี้แล้วเหมือนกันทุกศาสนาสำหรับท่านพุทธทาสยังต้องนำมาซึ่งความผาสุกประสานปรองดองระหว่างศาสนาด้วย

อย่างไรก็ตาม อีกไม่ได้ดำรงว่า ภาษาศาสตร์ชนิดใด หรือระดับของภาษาศาสตร์จะมีความแตกต่างกันหรือไม่ และช่วยเสริมสร้างความสัมพันธ์กับความเป็นจริงเพียงใด (รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา) และจุดนี้เองเช่นกันที่อาจทำให้คิดต่อไปได้ว่า อีกอาจให้ภาษาศาสตร์แต่ละศาสนามีระดับที่จะเข้าถึงความเป็นจริงได้เท่ากันหรือไม่?

อย่างไรก็ดี สิ่งที่อีกเห็นตรงกับท่านพุทธทาสอย่างชัดเจนคือ ทั้งคู่มองเห็นว่าภาษาศาสตร์อ้างอิงภาวะความเป็นจริง โดยมีความเป็นจริงทางศาสนารองรับภาษาศาสตร์อยู่ ซึ่งนำมาสู่ปัญหาข้อถกเถียงในประเด็นความเป็นจริงของภาษาศาสตร์ โดยทฤษฎีของอีกมีแนวโน้มที่เห็นว่ามีความเป็นจริงรองรับภาษาศาสตร์อยู่ อีกทั้งเมื่อเห็นเพิกฆิยทางศาสนาในแนวคิดของอีกแล้ว ทันทีกลับมามหาท่านพุทธทาส จะเห็นว่าโดยโครงสร้างหลักมีความคล้ายคลึงกันมาก คือยอมรับความแตกต่างกันของศาสนาแต่ละศาสนา ส่วนความเป็นจริงทางศาสนาเป็นเอกภาวะ อันอาจนำความคิดของท่านพุทธทาสมาช่วยแก้ปัญหาที่อีกประสบอยู่ก็เป็นได้

ศูนย์วิทยพัชยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๗ ในเรื่องนี้ผู้มีวิเคราะห้อย่างน่าสนใจว่า ทฤษฎีของท่านพุทธทาส ความเป็นไปได้ในแง่หนึ่งที่วิเคราะห์ได้ก็คือ หากศาสนิกชนสามารถทะลุกรอบภาษาคนหรือใช้ภาษาธรรมก็จะบรรลุสัจธรรมได้หมดทุกศาสนา เท่ากับภาษาที่ต่างกันอาจหมายถึงสัจธรรมเดียวกันก็เป็นได้ (ดูเพิ่มเติมใน สุวรรณ สภาอนันท์, "มนุษย์ที่ศรัทธาในปรัชญาตะวันออก")

4.1.2 ท่านพุทธทาสกับการมองความเป็นจริงด้วยทัศนะใหม่

นำคิดว่า ความเป็นจริงของอีกกับของท่านพุทธทาสอาจจะไม่เหมือนกัน ปัญหาที่จะเกิดกับความคิดของท่านพุทธทาสน่าจะน้อยกว่า เพราะถ้าเรามองภาวะความเป็นจริงที่เป็นกฎธรรมชาติ คือเป็นกระบวนการ (process) และการแปรสภาพ (becoming) ไม่ใช่การมีอยู่อย่างเป็นภาวะ (being) ก็จะไม่มีปัญหาการเชื่อมโยงระหว่างโลกที่เป็นจริงกับโลกปรากฏการณ์ เนื่องจากโลกปรากฏการณ์ก็อยู่ในสภาพแปรเปลี่ยน (becoming) ไปตามเหตุปัจจัยเช่นเดียวกับโลกที่เป็นจริง และโดยแท้จริงตามทัศนะท่านพุทธทาสแล้ว โลกที่เป็นจริง กับโลกปรากฏการณ์ไม่ได้แยกจากกันชัดเจน ปรัชญาของด้านที่ เพราะภาวะวัตถุวิสัย (Objective) กับ อัตวิสัย (Subjective) ของท่านพุทธทาสไม่ได้เป็นสองสิ่งที่แยกจากกัน แต่เกิดจากการประสมแล้วหลอมรวมระหว่างสองภาวะ (ตรงผัสสะ) ในการรับรู้ ฉะนั้นไม่ใช่โลกหนึ่งเป็นอัตวิสัยรับรู้ผ่านโครงสร้างของจิต อีกโลกหนึ่งเป็นวัตถุวิสัยเข้าถึงไม่ได้ ทว่าโลกหนึ่งเป็นโลกสมมติที่เกิดจากภาวะที่โลกวัตถุวิสัยกับโลกอัตวิสัยประสมกันอย่างมีความยึดมั่นถือมั่น ส่วนอีกโลกเป็นโลกปรมาัตถ์ที่เกิดจากการประสมระหว่างสองสภาวะ (อัตวิสัย และ วัตถุวิสัย) ทว่าไม่ได้ยึดมั่นถือมั่นดังที่ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

ไม่มีอะไรนอกจากธรรมะ ชนิดที่ไปยึดถือเข้าแล้ว
เป็นไฟทั้งนั้น เพราะฉะนั้นต้องหาจุดเย็นที่สุดที่กลาง
กองไฟนั่นเอง มันก็คือความว่างจากตัวตน-ของตน
คือ สุกญตา^๕

^๕พุทธทาสภิกขุ, ความว่าง (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา), หน้า 34.

ภาวะความเป็นจริงตามทัศนะของท่านพุทธทาส

ในการเข้าใจหัวข้อนี้ เราอาจดูได้จากความคิดของท่านพุทธทาสในสองเรื่องด้วยด้วยกันคือ ความคิดเรื่อง "อิทัปปัจจยตา" กับเรื่อง "ธรรมะดีความหมาย"

1) อิทัปปัจจยตา

สำหรับท่านพุทธทาส ภาวะความเป็นจริงนั้นเป็นตัวกฎไม่ใช่มนทัศน์ และกฎนี้เป็นลักษณะมีอยู่ก่อนแล้ว อีกทั้งก็มีความเป็นสากล เราจะเห็นได้ในคำอธิบายของท่านพุทธทาส ดังนี้

สัมมชาติ แปลว่าชาติแห่งธรรม หรือคือ อิทัปปัจจยตา :
พระพุทเจ้าจะเกิดก็ตาม ไม่เกิดก็ตาม ธรรมชาติ
นี้มีอยู่แล้ว แปลว่า อิทัปปัจจยตามีอยู่แล้ว^๑

สำหรับกฎที่เหนือกฎทั้งหลาย คือ กฎแห่งอิทัปปัจจยตา
นั้น ให้ถือว่าเป็นต้นตอของกฎทั้งหลาย กฎเล็กกฎน้อย
ทั้งหลายมีมากมาย มีต้นตอมาจากกฎเกณฑ์ของ
อิทัปปัจจยตา^{๑๐}

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตาชุดธรรมโฆษณ์ (กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ, 2522), หน้า 22-23.

^{๑๐}พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตาชุดธรรมโฆษณ์ (กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ, 2522), หน้า 341.

ตัวกฏอิตปิัจจยตาจึงเป็นของตายตัว คือ เป็นอสังขตะ แต่สิ่งที่มีเสร้างขึ้นมา หรือทำให้เกิดขึ้นมานั้น มันก็เป็นสังขตะ คือ เปลี่ยนไปตามปัจจัย¹¹

กฏนั้นเป็นกฏแน่นอนตายตัว ไม่เปลี่ยนแปลง¹²

2) ธรรมสี่ความหมาย

ท่านพุทธทาสยังได้นำลักษณะของภาวะความเป็นจริงมาแสดงในความหมายสองความหมาย จากความคิดเรื่องธรรมะสี่ความหมาย (ธรรม 4 ความหมาย อาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวธรรมชาติ ตัวกฏธรรมชาติ หน้าที่ตามธรรมชาติ และผลจากหน้าที่ตามธรรมชาติ ซึ่งในความหมายสองความหมายหลังจะได้กล่าวในตอนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับภาวะความเป็นจริงต่อไป) ดังต่อไปนี้

ประการแรก ธรรมะ คือความจริงที่ปรากฏ เรียกว่า กฏของธรรม ชาติดังท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

กฏสูงสุดที่มนุษย์จะรู้จัก ก็คือ กฏอิตปิัจจยตา ที่จะ เป็นกฏวิทยาศาสตร์เป็นกฏอะไรก็ได้ต่าง ๆ..แม้กฏ วิทยาศาสตร์จะค้นพบกฏเกณฑ์อะไร ประดิษฐ์อะไร

¹¹ พุทธทาสภิกขุ, อิตปิัจจยตาชุดธรรมโฆษณ์ (กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ, 2522), หน้า 351.

¹² พุทธทาสภิกขุ, อิตปิัจจยตาชุดธรรมโฆษณ์ (กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ, 2522), หน้า 352.

ได้ตามวิถีทางวิทยาศาสตร์ อีกก็มากน้อยเท่าไรก็ล้วน
 แต่เป็นกฎที่เรียกได้ว่า กฎแห่งอิทัปปัจจยตาทั้งนั้น
 อย่างเดียวกับที่คนปลาเขาเคยพบมาแล้ว ตั้งแต่เป็นคน
 ป่าสมัยนั้นนั้น อย่างที่เขาจะพบแร่โลหะธาตุโดยบังเอิญ
 เขาก็พบกฎนี้ ซึ่งเป็นกฎของอิทัปปัจจยตาทั้งนั้น ;
 จนกระทั่งเดี๋ยวนี้ก็ไม่มียกขาะอะไรมากไปกว่ากฎอิทัปปัจจยตา
 เดียวนี้มนุษย์รู้จักสิ่งๆที่เรียกว่า กฎ ; เพราะฉะนั้นสิ่งที่
 เรียกว่าธรรมในความหมายนี้จะหมายถึงกฎ , ธรรมะที่
 หมายถึงกฎ¹²

ประการที่สอง ธรรมคือ ธรรมชาติทั้งปวง ท่านพุทธทาสกล่าววว่า

ในที่สุด เขาก็รู้จักทุกสิ่งทุกอย่างอย่างถูกต้อง คือ
 รู้จักธรรมชาติทุกอย่างอย่างถูกต้อง หรือว่าจะไม่
 ถูกต้องไปทุกอย่าง ก็ต้องเรียกว่า รู้จักทุกสิ่ง ได้
 รู้จักทุกสิ่ง จะรู้จักผิดบ้างก็ได้ แต่เดี๋ยวนี้เขารู้จัก
 มันในแง่ใดแง่หนึ่ง ในความหมายใดความหมายหนึ่ง
 ก็เลยรู้จักทุกสิ่งว่ามีลักษณะอย่างไร มีอันเป็นไปอย่างไร

¹² พุทธทาสภิกขุ, มณีกลธรรม (กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร),

มีธรรมชาติอย่างไร นั่นแหละเราจะรู้ไว้
สำหรับจัดการกับมันให้ถูกต้อง¹⁴

จากที่ได้เห็นว่า ความคิดเกี่ยวกับภาวะความเป็นจริงของท่านพุทธทาส
เป็นตัวธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติ ทำให้มีเรื่องน่าคิดหลายประเด็นที่จะก่อให้เกิด
ข้อถกเถียงตามมาดังต่อไปนี้

1. ประเด็นแรก ดูเหมือนว่า ภาวะความเป็นจริงตามที่ท่านพุทธทาสเสนอจะ
มีความเชื่อพื้นฐาน หรือการมองว่าธรรมชาติมีความเป็นระเบียบแบบแผน
(Uniformity of Nature) ในลักษณะของความมีสาเหตุและผลที่สัมพันธ์กัน
(causality) คือ "เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น"¹⁵

ทั้งนี้ปัญหาที่ตามมาก็คือ เรารู้ได้อย่างไรว่า กฎเกณฑ์ธรรมชาติมีความ
เป็นแบบแผนของความเป็นเหตุเป็นผลตามเหตุปัจจัย แน่หนอว่าสภาพธรรมชาติ
ฤดูกาลต่าง ๆ ก็เป็นเช่นนั้นอยู่หรือแม้เปลี่ยนแปลงไป ก็บอกได้ว่ามีเหตุปัจจัยมา
ทำให้เปลี่ยน ทั้งนี้ อะไรคือเหตุปัจจัยของกฎอิทัปปัจจยตานี้ เราคงตอบได้แต่เพียง
ว่ากฎธรรมชาตินี้เป็นกฎสูงสุด ไม่มีเหตุปัจจัยของกฎนี้อีก ท่านพุทธทาสจึงใช้คำ
ซ้ำ "กฎนั้นคือพระเจ้า" โดยท่านได้กล่าวว่า "ส่วนที่เป็นกฎหรือความที่ต้องเป็น
ไปตามกฎนั้น มันเจียบขาดจนถึงกับต้องเรียกว่า พระเจ้า"¹⁶

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁴ พุทธทาสภิกขุ, มหิตลธรรม (กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร),
หน้า 22.

¹⁵ ดูเพิ่มเติมพุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตาชุดธรรมโฆษณ์ ท่านพุทธทาส
กล่าวไว้หลายที่ในหนังสือเล่มนี้

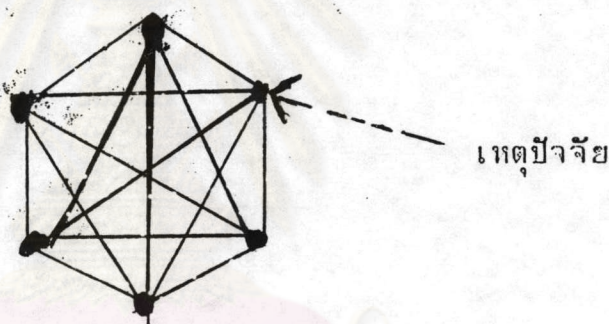
¹⁶ พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตาชุดธรรมโฆษณ์ (กรุงเทพฯ: ธรรมทาน
มูลนิธิ, 2522), หน้า 102.

นอกจากนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยอย่างไรหรือเหตุปัจจัยชุดใดบ้างก่อให้เกิดอะไร หรือผลชุดใด ก็เข้าใจได้ยาก

ดังนั้นจุดอ่อนที่ท่านพุทธทาสจะต้องพบในการอธิบายภาวะความเป็นจริง ดังเช่นที่กล่าวมาก็คือข้อถกเถียงเรื่องความมีระเบียบแบบแผนของกฎธรรมชาติ และการอธิบายความสัมพันธ์ที่ส่งผลระหว่างเหตุปัจจัย

หนังสือ "พุทธสันติวิธี : ทฤษฎีเชิงโครงสร้าง" ของโชนัน กัลดุง¹⁷ ได้เสนอแผนภูมิขยายใจแห่งการปฏิสัมพันธ์ที่น่าสนใจในการนำมามองความเป็นจริงของพุทธแบบท่านพุทธทาส (ดูแผนภูมิที่ 1)

แผนภูมิที่ 1

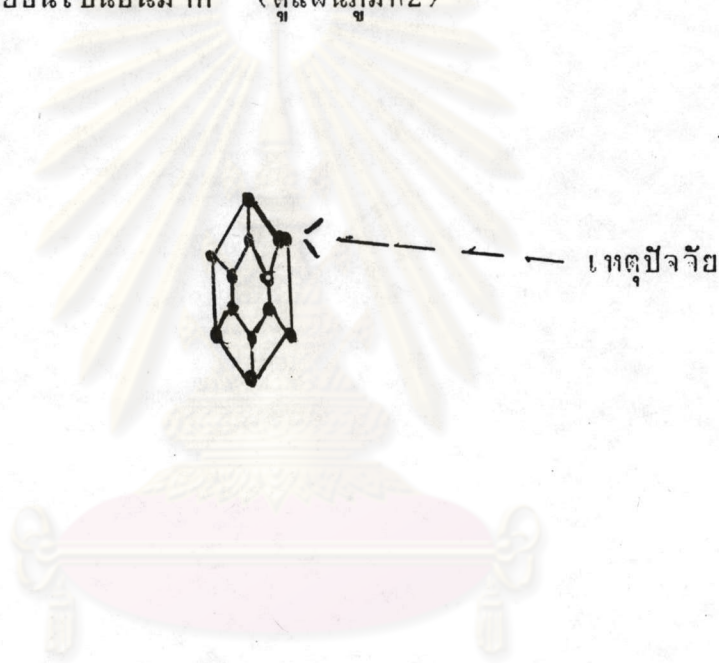
เหตุปัจจัย

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁷ โชนัน กัลดุง, พุทธสันติวิธี: ทฤษฎีเชิงโครงสร้าง แปลโดย สมชัย เย็นสบาย (กรุงเทพฯ: ปาจารย์สาร, 2538), หน้า 146.

สำหรับวิธีมองภาวะความเป็นจริงเช่นนี้อาจอธิบายได้คล้ายคลึงกับ
รูปแบบที่ดัดแปลง. วี ไควน์ (W. V. Quine) ใช้อธิบายเรื่องความรู้ที่
โครงข่ายของความเชื่อ ใน The Web of Beliefs¹⁸ ที่มองความรู้ว่า
มีลักษณะเป็นโครงข่ายสายใยแห่งความเชื่อต่าง ๆ คล้ายใยแมงมุม ขณะที่ท่าน
พุทธทาสมีเหตุปัจจัยเป็นโครงข่ายสายใยคล้ายใยแมงมุมแทนความเชื่อ ซึ่ง
สำหรับไควน์ความเชื่อบริเวณใจกลางใยจะมีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับ
ความเชื่ออื่นเป็นอันมาก ส่วนท่านพุทธทาสเหตุปัจจัยที่อยู่บริเวณใจกลางใยก็จะ
เกี่ยวข้องกับเหตุปัจจัยอื่นเป็นอันมาก (ดูแผนภูมิที่ 2)

แผนภูมิที่ 2

ศูนย์วิทยพัชกร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁸W. V. Quine, The Web of Beliefs, (New York :
Random House, 1970)

จากแผนภูมิที่ 2 จะเห็นว่าความเชื่อที่ใกล้ใจกลางใยย่อมมีความสำคัญ เพราะเป็นฐานที่โยงกับความเชื่อที่มากกว่า ซึ่งถ้าเอารูปแบบนี้มาพิจารณาความคิดทางทฤษฎีทาส จะพบว่าความเชื่อหนึ่ง ๆ ก็กลายเป็นเหตุปัจจัยหนึ่ง ๆ ใน รูปแบบ (model) แบบนี้ได้

ข้อแตกต่างระหว่างรูปแบบที่ (1) กับรูปแบบที่ (2) อยู่ที่การอธิบายความสัมพันธ์กันระหว่างเหตุปัจจัย ในแง่ที่ว่ารูปแบบที่ (1) ไม่มีความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยใดมากกว่าเหตุปัจจัยอื่น ๆ แต่รูปแบบที่ (2) มีความต่างของจำนวนความสัมพันธ์ ตรงที่เหตุปัจจัยบางอย่างมีความสัมพันธ์มากกว่า (เช่นตรงกลางใย) อีกทั้งรูปแบบที่ (1) อาจมีจุดอ่อนที่ดูเหมือนว่า เหตุปัจจัยหนึ่ง ๆ จะต้องมีความสัมพันธ์กับเหตุปัจจัยอื่นทั้งหมด อันอาจทำให้ปัจจัยที่ไม่น่าจะเกี่ยวข้องกลายเป็นปัจจัยระหว่างกันได้ เพราะไม่มีการแยกอิสระจากการกระทบของเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันไปโดยตรงซ้ำความสัมพันธ์นั้น

2. ประเด็นที่สองเกี่ยวข้องกับมุมมองภาวะความเป็นจริงที่เป็นกฎธรรมชาติ ถ้าดูแล้วจะเห็นว่า ทานพุทธทาสมีความคิดเป็นพหุนิยมทางศาสนาแบบเอกภาวะในหลักการที่ว่าทุกศาสนามีฐานะเท่าเทียมกัน เพราะเข้าถึงสัจจะที่เป็นหนึ่งเดียวได้เหมือนกัน โดยการใช้ภาษาระดับภาษาธรรมที่บ่งถึงความเป็นจริงที่เป็นกฎตั้งทานพุทธทาสว่า

"อิทัปปัจจยตา คือ หัวใจของสิ่งทุกอย่าง ของคนทุกคน ของศาสนาทุกศาสนา ดังนั้นถ้าแต่ละคนเข้าถึงหัวใจของเรื่อง มันก็จะเป็นหัวใจเดียวกันได้"¹⁰

¹⁰พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตาชุดธรรมโฆษณ์ (กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ, 2522), หน้า 234.

ทว่าการที่ท่านพุทธทาสใช้ภาษาธรรม ที่อิงระบบการอธิบายแบบพุทธ ก็ดูเหมือนว่าท่านทำให้ทุกศาสนาถูกอธิบายได้ด้วยภาษาของพุทธก็เท่ากับว่าความคิดของท่านเป็นอินคูลูซิวิสต์ในแง่ที่เกี่ยวกับภาษาหรือไม่ และคนที่ใช้ภาษาธรรมแบบพุทธในเกณฑ์ของท่านไม่ว่า ศาสนาใดก็จะกลายเป็นชาวพุทธโดยไม่รู้ตัว "anonymous Buddhist" ไปหรือไม่ ดังที่ท่านกล่าวอยู่เสมอว่า

อาตมาบอกคนที่มาเยี่ยมชมมาหาจนเป็น เพื่อผูกพัน แต่เขาเป็นฝรั่งบ้าง เป็น คริสเตียน อาตมายังบอกเขาว่าไม้กางเขน เครื่องหมายกางเขนที่แขวนคอของคุณนั้นแหละ คือ หัวใจของพุทธศาสนา ไม้กางเขนนั้นนะมัน เป็นสัญลักษณ์แห่งการตัดเสียบ ซึ่งตัวกู ของกู ไม้อื่นที่ขึ้นเป็นเสาก็คือตัว "I" มันคือตัวฉันหรือตัวกู และอันขวางนั้นคือ ตัดเสียบซึ่งฉันและกู... จะไปหาพระเจ้าต้องไปทางสัญลักษณ์กางเขน เราก็บอกว่าจะไปสู่นิพพานหรือสิ่งสูงสุดก็ต้องไปทางสัญลักษณ์กางเขน คือ ตัดตัวกูของกูเสียบ หมดตัวกูแล้วก็ถึงนิพพานอย่างนี้ เป็นต้น^{๒๐}

ฉะนั้นถ้าจะกล่าวโดยสรุปแล้ว เป็นไปได้ที่วิธีการของท่านพุทธทาสในการใช้ภาษาทางศาสนามีลักษณะเป็นอินคูลูซิวิสต์อยู่บ้าง โดยเพื่อเผยแพร่ความเป็นจริง เปิดรับทุกศาสนา แต่อยู่ใต้กรอบภาษาธรรมแบบพุทธ แต่ถ้าพิจารณาจากความคิดทางด้านภาวะความเป็นจริงจะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสน่าจะ

^{๒๐} ดูเพิ่มสุวรรณา สถาอานันท์, มนุษย์ทัศน์ในปรัชญาตะวันออก (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533) หน้า 113.

เป็นพหุนิยมทางศาสนาในแบบเอกภาวะที่เชื่อว่ามีสิ่งหนึ่งเดียวที่เหมือนกัน
 ของทุกศาสนามีลักษณะเป็นกฎธรรมชาติ อันเป็นกฎสูงสุดเหนือกฎทั้งหลาย
 ได้แก่ กฎอิทัปปัจจยตาหรือกฎแห่งความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัย ดังนั้น
 ท่านพุทธทาสจึงเสนอว่า

หากเราต้องไปถึงคนถือศาสนาอื่น มาถือศาสนาพุทธ
 อย่างนี้ อยากรู้ว่าอย่าเพื่อทำ ให้พยายามทำความเข้าใจถึง
 เข้าใจถึงความเหมือนกันในระหว่างศาสนา ให้เขา
 เข้าถึงศาสนาเดิมของเขาให้ถึงที่สุดเสียก่อน โดยวิธี
 ที่เราพูดและอธิบาย คือ เขาจะรู้สึกได้เองว่า
 เขาเป็นที่เดียวหมดทั้ง 3 ศาสนา อย่างนี้ยิ่งดีกว่า
 แต่ถ้าเขายังไม่เอา เขาก็จะมารับหลักการปฏิบัติทาง
 วิธีของพุทธมันก็ได้เหมือนกัน... ให้ทุกคนมองในแง่
 ที่ว่า หัวใจของศาสนาทุกศาสนาเหมือนกันเสียก่อน
 เหลืออยู่แต่ว่า วิธีการของศาสนาใดมันเหมาะสมแก่
 โลกปัจจุบัน²¹

ศูนย์วิทยพัชยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

²¹ ดุพฺพททาสภิกขุ, คู่มือศึกษาธรรมะ (ฉบับสมบูรณ์) (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, 2538), หน้า 354.

นอกจากนั้น หากเราใช้การมองภาวะความเป็นจริงทางศาสนา
 เลียใหม่ ด้วยทัศนะของท่านพุทธทาส ก็จะทำให้ปัญหาของฮิกกลดบ้าง เพราะ
 การอธิบายว่า ภาวะความเป็นจริงเป็นกฎแห่งเหตุปัจจัยในลักษณะที่เป็นกระบวนการ
 เราจึงเข้าใจความเป็นจริงได้ง่ายขึ้น เพราะเป็นกฎที่อธิบายได้ทั้งโลกที่ปรากฏและ
 โลกที่เป็นจริง กล่าวคือการอธิบายจะเหลือแค่เพียงโลกของเหตุปัจจัย ด้วยการอธิบาย
 เพียงว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี
 สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ

นอกจากนี้การที่ท่านพุทธทาสไม่มองแยกมโนคติคู่ตรงข้าม กล่าวคือ
 ไม่มีการแบ่งเป็นโลกที่เป็นจริงที่รับรู้ไม่ได้ กับโลกที่ปรากฏที่รับรู้ได้ ก็จะทำให้การ
 เชื่อมโยงระหว่างสองโลกไม่ได้เป็นปัญหาอีกต่อไปดังเช่น ตัวอย่างการไม่ได้แบ่งแยก
 นิพพานกับสังสาระที่ท่านพุทธทาสมักยกมาใช้เสมอ ความว่า

วิญญูสังสารมันร้อนที่สุด ดับลงไปมันก็เป็นนิพพานอยู่ที่กลาง
 วิญญูสังสาร ที่ใจกลางแห่งวิญญูสังสาร²²

อย่างไรก็ดี เราจะเห็นว่า การไม่แบ่งแยกมโนคติคู่ตรงข้ามของ
 ท่านพุทธทาส เราก็อาจเห็นว่าเป็นการใช้กับการอธิบายเกี่ยวกับนิพพานในเชิงจิตวิทยา
 หรือความเป็นจริงที่ไม่ใช่เชิงอภิปริชญาเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้นผู้วิจัยคิดว่าปัญหาคือการ
 อธิบายความเป็นจริงเชิงอภิปริชญาคือปัญหาในตัวของมันเอง เพราะมันจะต้องพูดถึง
 ความเป็นจริงที่เป็นสิ่งเป็นจริงในเชิงสิ่ง (entity) เสมอ แต่ถ้าเราพยายามลดทอน
 ความเป็นจริงเชิงอภิปริชญาให้มาเป็นความเป็นจริงที่เป็นจิตวิทยาก็จะเป็นทาง
 ออกที่ดีทางหนึ่งตามที่ท่านพุทธทาสได้กระทำอยู่เสมอ ส่วนเมื่อเรามองความ

²² พุทธทาสภิกขุ, เคล็ดสู่อิสระ (กรุงเทพฯ : ชรรมบุชา, 2517),

เป็นจริงเชิงอภิปรัชญาที่เรามองเป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยอย่างท่านพุทธทาส จะทำให้ประสบปัญหาการอธิบายน้อยกว่าอีก

อีกหนึ่ง ในทางพุทธปรัชญาเราจะเห็นว่ามีการเน้นให้สัมผัสอยู่กับสิ่งที่ปรากฏ ต่อเราในระดับกายภาพหรืออาศัยความเป็นจริงทางกายภาพ เช่นเรื่อง ธรรมคือ ธรรมชาติของท่านพุทธทาส ทั้งนี้เพราะเชื่อว่า เราสามารถที่จะพบความเป็นจริงทางศาสนาได้ในระดับนี้ ดังนั้น ปัญหาเรื่องการปฏิเสธการมีอยู่ของความเป็นจริงทางศาสนาจึงอาจจะหมดไปได้ เพราะมันอยู่ในระดับที่คนส่วนใหญ่ยอมรับได้ว่า ไม่ใช่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ แต่เป็นเพียงกฎธรรมชาติ มุมมองของท่านพุทธทาสจึงน่าจะเป็นทางออกต่อเรื่องต่าง ๆ ได้ทางหนึ่ง

4.1.3 การใช้เกณฑ์ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับภาวะความเป็นจริง

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับภาวะความเป็นจริงในทัศนะท่านพุทธทาส

ในทางด้านความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับภาวะความเป็นจริงนั้นคือการมองว่ามนุษย์สัมพันธ์กับภาวะความเป็นจริงอย่างไร ท่านพุทธทาสมองว่าเป็นความสัมพันธ์ด้วยหน้าที่ โดยอธิบายจากธรรมอีกสองความหมายที่เหลือคือ

ประการแรก ธรรมในความหมายที่สามคือหน้าที่ของมนุษย์ตามกฎหมายของธรรมชาติ ดังท่านพุทธทาสกล่าวว่

ธรรมในความหมายที่สามคือหน้าที่ของมนุษย์ตามกฎหมาย

ของธรรมชาติ ธรรมชาติต้องการให้เราทำอย่างไร

จึงจะไม่เป็นทุกข์ เราก็ทำตามกฎนั้น มิฉะนั้น

เราก็จักต้องเป็นทุกข์ หน้าที่นี้ก็เรียกว่า "ธรรม"

... กระทั่งมีหน้าที่ที่จะต้องดับทุกข์ให้สิ้นเชิง นี้ก็

หมายความว่าปฏิบัติเพื่อนิพพานก็เป็นหน้าที่

ของมนุษย์ แม้ว่าจะยังไม่รู้จัก แต่ธรรมชาติได้

กำหนดไว้โดยเด็ดขาดแล้ว²³

ประการที่สอง ชรรถในความหมายที่สี่คือ ผลของหน้าที่
ทำนุพุทธศาสนกล่าว่าว่า

ชรรถในความหมายอื่นที่สี่คือผลของหน้าที่ คือ
ทุกข์หรือสุขนั้นแหละ ผลที่ได้รับจากการปฏิบัติ
ในระดับไหนก็ตาม ในระดับที่เป็นเนิพพานชั่ว
คราว (คือความสงบรำจับใจชั่วคราว) ก็ตาม
หรือจะเป็นผลเด็ดขาดลงไปไม่มีความทุกข์
อีกต่อไปก็ตาม ก็เรียกว่าผลของมันเหมือนกัน²⁴

ทำนุพุทธศาสนาเห็นว่า ปัญญาเป็นตัวเข้าถึงกฎธรรมชาติให้มนุษย์
ทำตามหน้าที่ อันสอดคล้องกับกฎธรรมชาติ และก่อให้เกิดผลของหน้าที่
คือลดกิเลสตัณหาได้จึงเป็นการทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ (duty for duty 's sake)
อย่างแท้จริง อันจะเป็นวิธีตรวจสอบความแท้จริงด้วยการปฏิบัติของมนุษย์จะได้รับ
คุณค่าอันเป็นผลบางอย่าง ดังทำนุพุทธศาสนกล่าว่าว่า

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

²³ พุทธศาสนิกชน, คู่มือศึกษาธรรม (กรุงเทพฯ: ชรรถสภา, 2538)
หน้า 10-11.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10-11.

กฎทางศีลธรรมก็ตาม กฎทางหลักศาสนาก็ตาม เป็น
 กฎของธรรมชาติ ที่ผู้มีสติปัญญาได้เลือกสรรจัดหา
 . . . มนุษย์จึงมีความรู้เรื่องกฎทางศีลธรรม โดย
 อนุวัตรอิงอาศัยกฎธรรมชาติอยู่เป็นเบื้องหลัง ที่ให้
 หน้าที่ก็ต้องปฏิบัติที่ถูกต้อง ตามสมควรแก่กรณี
 ตามสมควรแก่เหตุการณ์ หรือปัญหาที่เกิดขึ้น
 ฉะนั้นคุณค่าของมนุษย์ก็อยู่ที่การปฏิบัติหน้าที่^{๒๕}

อย่างไรก็ตามทุกแนวคิดของพหุนิยมทางศาสนาไม่ว่าแบบใด หรือแนวคิด
 อื่นที่ไม่ใช่พหุนิยมทางศาสนา เช่นเอินคลูซิวิสต์หรือเอ็กซ์คลูซิวิสต์ ต่างก็มีปัญหาร่วมกันใน
 ท้ายที่สุด คือดูเหมือนว่าเราไม่อาจรู้จักหรือ เข้าใจได้ว่าความเป็นจริงที่แท้ เป็น
 อย่างไร แนวทางออกที่นำเสนออีกทางหนึ่งในทัศนะของผู้วิจัยคือผลของประสบการณ์
 ทางศาสนาอันได้แก่การใช้ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับภาวะความเป็นจริงในการ
ตรวจสอบ เนื่องด้วยภาวะความเป็นจริงที่มีความเป็นสากล ถ้ามีการเปลี่ยนจากการ
 เชื่อตนเองเป็นศูนย์กลางเป็นการเอาภาวะความเป็นจริงที่เป็นสากลนี้เป็นศูนย์กลาง
 ตามทัศนะของอีกก็เป็น การยอมรับว่าภาวะความเป็นจริงมิได้ ส่วนการตรวจสอบภาวะ
 ความเป็นจริงของท่านพุทธทาสก็คือการปฏิบัติหน้าที่ตามกฎธรรมชาติจนเห็นประจักษ์ใน
 ภาวะความเป็นจริงนั้นหรือการทำหน้าที่ตามธรรมเพื่อเปิดรับความเป็นจริงทางศาสนา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

ตั้งท่านพุทธทาสเห็นว่า²⁸ ความเป็นจริงคือธรรมชาติ อันมาจากอำนาจของกฎธรรมชาติหรือ เรียกว่าพระเจ้าการเข้าถึงความเป็นจริงก็โดยการปฏิบัติหน้าที่ให้ถูกต้องตามธรรม อันยังผลคือความสุขสันติ ทั้งนี้แนวทางดังกล่าวพอจะเป็นทางออกที่จะรู้ได้ว่าความเป็นจริงมีอยู่หรือไม่ และถ้ามีจะมีเอกภาวะ หรือพหุภาวะ นั่นคือความเป็นจริงจำเป็นต้องตรวจสอบโดยมนุษย์ด้วย หรืออภิปรัชญาจำเป็นต้องอาศัยญาณวิชาวางแยกไม่ออก

4.2 บทสรุป

แม้ท่านพุทธทาสกับอีกจะมีความแตกต่างกันในรายละเอียดกล่าวคือ อีกเห็นว่าโลกที่เป็นจริงเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ ขณะที่ท่านพุทธทาสกับเห็นว่า เป็นกฎธรรมชาติ แต่แนวคิดของท่านพุทธทาสก็มีส่วนช่วยเสริมให้แนวคิดพหุนิยมทางศาสนาแบบที่เชื่อว่ามีเอกภาวะทางความเป็นจริงอย่างอีกให้เป็นที่ยอมรับได้มากยิ่งขึ้น เพราะการมองภาวะความเป็นจริงว่าเป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นการแปรสภาพ ทำให้ลดปัญหาของอีกในการอธิบายโลกที่เป็นจริงลง เนื่องจากด้วยความเป็นจริงที่เป็นกระบวนการสามารถอธิบายได้ภายในขอบเขตของโลกที่ปรากฏตามการรับรู้ด้วยโครงสร้างจิตของมนุษย์ได้ นอกจากนี้การมองโลกจะไม่ถูกแบ่งแยกเป็นโลกที่เป็นจริงกับโลกที่ปรากฏก็จะช่วยให้ปัญหาการอธิบายความเชื่อมโยงระหว่างโลกที่เป็นจริงกับโลกที่ปรากฏน้อยลงไป

²⁸ ดูเพิ่มพุทธทาสภิกขุ, คู่มือศึกษาธรรม, หน้า 23.

อย่างไรก็ดี จุดอ่อนของอิกก็ยังคงอยู่ที่ว่า อิกไม่อาจบรรยายสภาพของ โลกแห่งความจริงเบื้องหลังแต่ละศาสนาได้ ซึ่งข้อมหมายถึงว่าเขายังไม่อาจแสดงได้ว่า เอกภาวะของความเป็นจริงท่ามกลางศาสนานี้หลากหลายจะเป็นไปได้ อย่างไรก็ตาม ส่วนท่านพุทธทาสก็สามารถบรรยายโลกที่เป็นจริงนั้นได้ด้วยคำสอน "อิทัปปัจจยตา"

กระนั้นก็ตาม หากความเป็นจริงเป็นเรื่องของเงื่อนไขความเป็นเหตุเป็นผลอันเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามเหตุปัจจัย คำถามก็มีว่า แล้วความเป็นจริงในทัศนะของท่านพุทธทาสนี้จะเข้ากันได้กับทัศนะของศาสนาคริสต์หรือ อิสลามที่ถือว่า พระเจ้าเป็นสิ่งที่ เป็นความเป็นจริงสูงสุดที่เป็นนิรันดร์ได้อย่างไร

นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นกระบวนการ หรือกระแส (flux) ของเหตุปัจจัยที่ไหลเรื่อย (flow) ไป และความเป็นเหตุเป็นผลอันเป็นคุณสมบัติของความเป็นจริงในทัศนะของท่านพุทธทาสเหล่านี้ อาจตั้งข้อสังเกตว่า เราจะยอมรับว่าความเป็นจริงในลักษณะดังกล่าวเป็นเอกภาวะได้อย่างไร

ผู้วิจัยเห็นว่าความเป็นจริงในทัศนะของท่านพุทธทาสถือเป็นเอกภาวะได้ เพราะเอกภาวะนี้หมายความว่าความเป็นจริงเป็นสิ่งที่ภาวะเดียว ซึ่งเรียกว่าเป็นกฎอิทัปปัจจยตา เพียงแต่ว่าภายใต้กฎที่เป็นเอกภาวะทางความเป็นจริงเดียวกันในทุกศาสนานี้มีการแปรสภาพของเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งอยู่ภายใต้กฎนั้น

อย่างไรก็ตาม การที่ได้เห็นภาวะความเป็นจริงและความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับภาวะความเป็นจริงนับเป็นการเห็นในมิติที่มีความหมายต่อชีวิต และสังคมของมนุษย์ดังเป้าหมายของพหุนิยมทางศาสนาที่มุ่งชี้ให้เห็นว่าศาสนามีความเท่าเทียมกัน เพื่อลดความขัดแย้ง มุ่งสร้างสรรค์ ดังแสดงออกมาอย่างเด่นชัด ในปณิธานของท่านพุทธทาสที่มุ่งให้ศาสนาเข้าถึงหลักธรรมของตนและมีความปรองดองกัน สิ่งเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็น "กุศโลบาย" อันชาญฉลาด หรือ ความจริง หวังว่าข้อถกเถียงทั้งหมดคงเป็นอุปนิสัยที่ดีที่ก่อให้เกิดความสนใจและเห็นความสำคัญของการศึกษาพหุนิยมทางศาสนาในมิติด้านต่าง ๆ ต่อไป